

լինելով սեփական ազգային օրենսգրքից, դիմում են այլազգի դատաստաններին:

8. Եպիսկոպոսները, վարդապետները, քահանաները, իշխանները եւ այլ շատերը աշխարհականներից տգիտութեամբ եւ կաշառքների շնորհիւ խեղաթիւրում են շիտակ դատաստանը:

9. Մարդկային բնութեանը յատուկ է մուսակոտ լինել ու սխալուիլ, եւ որպէս զի յետագայում հնարաւոր լինէր առաջն առնելու զանազան ճերուկիւնների դեմ, մեք բոլոր օրէնքները կը ներկայացնենք գրաւոր. թող իւրաքանչիւրը մեզանից, առին անգամ այս Դատաստանագիրքը ձեռքն առնելիս, ինքը յիշէ եւ օտար ազգութիւններին էլ ապացուցանէ, 'թէ գրոց դատաստանաւ վարիմք, որով ըմբռնելք մի կարացնեն նախատել զմեզ':

10. Քրիստոնէ այս աշխարհ գտնով մարդկանց վերադարձրեց 'շնչոյ հոգի եւ զհոգոյն դատաստան, որից նրանք մեղքերի պատճառով զրկուած էին Աստուծոյ բարկութեամբ, այն է 'աւետարանն եւ կանոնք, Բայց որովհետեւ այս կեանքում մեք մեղանշելով կրկին 'ի մարմին դարձաք, ուստի անհրաժեշտ է դատաստանական օրէնքները գրով ընդունել':

Այս կէտը, ինչպէս կը նկատուի ընթերցողը, որոշ կապակցութիւն ունի վերոյիշեալ Տրդկէտի հետ:

11. "Թող գիտենան դատաւորները, թէ որպէս է հարկաւոր դատաստան առնելու գրաւոր օրէնքներով, քաջ համոզուած լինելով, որ իրենք ներկայանալու են ներկաւոր դատաստանին",

Այս կէտն որոշ առնչութիւն ունի վերը յիշատակած Տրդ կէտի հետ եւ կարելի է ընդունել իբրեւ նրա շարունակութիւնը:

12. "Այն անձինք, որոնք դատաստանի առաջ են ներկայանում, թող ահ ու գոռով լըռին, վասն զի նրանք չպետք է ստով վարագուրեն արդարութիւնն՝ ինչպէս զա սովորութիւն ունին անելու դատաւորների առաջ: Բայց ինչ կարող են նրանք անել ներկաւոր թագաւորի առաջ, որի հայեացքից ոչինչ չի վրիպում":

"Այնուհետեւ Մխիթար Գօշն բացատրում է, թէ ինչու այդ բոլոր շարժառիթները նա առանձնակիւ կէտերի է վերածում, մի թուի, որը նրա կարծիքով՝ ներկայ դէպքում իբր թէ ոչ մի կամայականութեան արգասիք չէ: Այստեղ նա օրինակ է ունեցել առաքեալներին, որոնց թիւը 12 էր եւ որոնք "Ցեառնէ նշանակ-

ւած էին, իբրեւ դատաւորներ: Այնուհետեւ նա ի նկատի է ունեցել "օրինակ ներկոտան նահապետացն որդւոցն Իսրայէլի, որոց առան գրաւորական օրէնքն ի ձեռն Մովսիսի", Վերջապէս 12 թիւը նա համարում է ամենակատարեալ, "զի ծնանի յերկուց վեցից, որ է վեցն, թիւ արարչութեան աւուրցն, եւ չափ է շարժման մարմնոյ եւ թիւ ներգործութեան մարմնոյ, եւ ունի եւ այլ բազում պատուականութիւն ի համարողական արուեստն":

Թե՛ն Մխիթար Գօշն յիշեալ բոլոր կէտերում կատարում է իր խոստումն՝ առաջ բերել այն բոլոր շարժառիթները, որոնցից զրգուած նա կազմել է Հայոց Դատաստանագիրքը, այնուամենայնիւ 12 թուերի շարադասելը միանգամայն բունազգօրիկ պէտք է համարել: Հնադարեան, ինչպէս եւ տակաւին մեր ժամանակակից ռամկական փոխադրութեան մէջ գոյութիւն եւ նեխն որոշ պատմական թուեր՝ 6, 7, 12, 40 եւ այլն, որոնք իբր թէ մարդկային կենդանում յայտնի խորհրդաւոր նշանակութիւն ունէին: Անշուշտ Մխիթար Գօշն էլ ազատ չէր մնացել յայտնի թուերին վերաբերեալ խորհրդաւոր նշանակութեան գաղափարից. զա ակներեւ է, ոչ միայն այս վերոյիշեալ փաստից, այլ եւ մի շարք ուրիշ բազմաթիւ փաստերից, որոնք գրուած են նրա Դատաստանագրքի մէջ:

Մխիթար Գօշն առաջ բերած յիշեալ 12 կէտերի մէջ կարմիր թելով անցնում է այն հանգամանքը, որ հայերը բնաւ չեն ունեցել գրաւոր Դատաստանագիրք, ազգային Corpus iuris, վասն որոյ հպկական իրաւունքի համար առաջանում էին բազմաթիւ անյարմարութիւններ:

1. հայերը, զուրկ լինելով սեփական օրենսգրութիւնից, վէճերի ժամանակ ստիպուած էին դիմելու օտար՝ լիւսաւորապէս մահմետական դատարանական հիմնարկութիւններին: Մխիթար Գօշն կարծիքով, ինչպէս որ հայերը իրենց կրօնով զատուում էին մահմետականներից, նոյնպէս էլ պիտի տարբերուէին իրենց իրաւունքներով: "որպէս բաժանեալ եմք ի նոցանէ խոստովանութեամբ եւ հաւատովք եւ գործովք, նոյնպէս պարտ է եւ դատաստանաւ բաժանեալ լինել ի նոցանէ",⁶ 2. գրաւոր օրէնքների բացակայութեան պատճառով, մի կողմից՝ մեծ զգրկանք էր կրում ազգաբնակչութիւնը, մասնաւոր լինելով դատաւորների կամայականութեանն ու

⁶ Մխ. Գօշն-Նախաբան, գլ. Բ, եր. 16:

⁷ Անդ:

⁸ Մխ. Գօշն Դատաստ. Նախաբան, գլ. Թ, եր. 83:

չարագործութեանը, միւս կողմից՝ հենց իրենք դատաւորները, կենանք տակ շունենալով որեւէ ուղեցոյց-դատաստանագիրք, դժուարանում էին վիճելի հարցերը շիտակ լուծելու: Յ. ԱՆՀՐԱժԵՆԻ էր հայերի ազգայնական պատուի դպաց-մունքը պաշտպանել օտարների առաջ, որոնք հանապազ տուրի էին աւեննում մեզ նախա-տելու, թէ մենք շունենք գրաւոր օրէնքներ եւ ուրեմն մեզանում բացակայում է ճշմարիտ ու շիտակ դատաստան:

Հարց է ծագում, յիրաւի՞ արդեօք մինչեւ Մխիթար Գօշի դատաստանագրքի լոյս աշխարհ տեսնելը, «չայոց իրաւունքի պատմութեան ամ-բողջ ընթացքում երբեք գոյութիւն չեն ունե-ցել կամ կազմուել հայկական գրաւոր օրէնքներ:

Մխիթար Գօշը, բացի այն նկատողութիւն-ներից, որոնք առաջ են բերուած նրա 12 շա-րագրաստ շարժառիթների մէջ, քանիցս յիշա-տակում է իւր կազմած դատաստանագրքի դա-նազան տեղերում, թէ Հայաստանում գոյու-թիւն չեն ունեցել հայկական դատաստանագրքեր կամ հայ օրէնքների ժողովածուներ: Նմանապէս մեզ հասած զանազան հայ աղբիւրները վկայում են նոյն փաստը. ամբողջ մեր դասական գրակա-նութեան մէջ չենք գտնել ոչ մի բառ, ոչ մի յիշատակութիւն, թէ Հայաստանում երբեւիցե գործել են հայկական օրէնագրքեր: Անառա-կոյս, այնպիսի մի խոշոր երեւոյթ՝ ինչպէս հայ քաղաքացիական օրէնքների ժողովածու կազմել, իբրեւ կենդանական հայ վարչական մարմնի կամ մասնաւոր անձերի անհատական ձեռն-երեցութեան գործեր, բնաւ երբեք չլուծեամք ու անտես չէր տեսնի հայ պատմագրների երկե-րում: Արդարեւ, հին հայկական կեննքում գոյութիւն են ունեցել գրաւոր օրէնքների բազ-մաթիւ ժողովածուներ, սակայն այդ բոլորը բա-ցառապէս կանոնական գրքեր էին, որոնք ար-ծարծում էին կանոնական իրաւունքն եւ եկե-ղեցական ժողովների որոշումներն եւ ընդհան-րապէս այն բոլոր իրաւական երեւոյթները, որոնք ենթարկուում էին եկեղեցական իրաւասութեանը: Իսկ քաղաքացիական օրէնքների համար գոյու-թիւն ունէին օտար՝ գլխաւորապէս բիւզանդա-կան ու մովսիսական իրաւունքների թարգմանա-կան օրէնագրքերը: Ի վերջոյ նկատու աննշք այն հանգամանքը, որ ոչ միայն նախ քան Մխիթար Գօշը այլ եւ նրա դատաստանագրքի լոյս տես-նելուց յետոյ ամբողջ հայ իրաւունքի պատմու-թեան մէջ՝ ոչ մի հայ օրէնագիրք կազմելու փորձ տեղի չի ունեցել: Եւ եթէ մեզ յայտնի

են մի քանի անյայտ հեղինակների յետագայում կազմած հայ օրէնագրքեր ու դատաստանագրքեր, այդ բոլորը ուրիշ ոչինչ են, եթէ ոչ Մխիթար Գօշի դատաստանագրքի կրկնութիւնները կամ նրանից կատարած փոխադրութիւններ եւ թարգմանութիւններ: Այդպէս են լէմբերգ քաղաքի լեհահայոց օրէնագիրքը, Ռուսնեան Սմաթո սպարապետի իլիլիկայում կազմած օրէնագիրքը, եւ վերջապէս Նախիջեւանի (Գոնի վոյ) Հայոց դատաստանագիրքը, որ հաս-տատուած էր Ռուսաստանի կայսրուհի դա-տարին Գ. ի ձեռքով:

Ուրեմն ինչ տեսակ իրաւունք գոյութիւն ունէր հին Հայաստանում եւ ինչ իրաւունք էին կիրառում հայկական իրաւական հիմնարկու-թիւնները: Որպէս զի այս հարցին պատասխա-նենք, անհրաժեշտ է լուսաբանել «Հայոց դա-տաստանագրքի» աղբիւրների հարցը, անհրա-ժեշտ է պարզել՝ թէ ինչ գրութեան մէջ էր հայկական իրաւունքը մինչեւ Մխիթար Գօշը:

Գ Լ ՈՒ Ս Գ.

Հայոց Դատաստանագրքի աղբիւրները:

I.

Իր դատաստանագրքի Նախագրութեան Ժ. գլխում Մխիթար Գօշն անհարկում է այն բոլոր աղբիւրները, որոնք նրան ծառայել են դատաստանագիրքը կազմելիս: Յիշատակած աղ-բիւրները հետեւեալներն են:

1. Բնաւորութեան օրէնքները, այսինքն ընկան իրաւունքը: Այս անուամբ Մխ. Գօշը կնքում է այն բոլոր օրէնքները, «զոր ունէին նահապետքն Աբրահամ եւ այլքն առանց գրոյ, զոր ունէին զնոյն եւ հեթանոսը»:

2. Բերդառնական աղբիւր՝ օրէնքներ «զոր լուար եւ տեսաք ի նոսա բարուր դատաս-տան»,¹ Այստեղ Մխիթար Գօշը չի յիշա-տակում, թէ մի քրիստոնեական ազգերի օրէնա-գրութիւններից է օգտուել: Որքան կարելի է եզրակացնել Մխիթար Գօշի դատաստանագրքի ամբողջ բովանդակութիւնից եւ ինչպէս յետոյ կը տեսնենք, միմայն մի քրիստոնեայ ազգի, այն է՝ Բիւզանդական ժողովրդի օրէնագրութիւնը ներկայ գեպքում որոշ ծառայութիւն է մատու-ցել մեր հեղինակին:

— Գրականագիր:

¹ Եւս Բնական իրաւունքի մասին մի յերկու աղ-խատութեան Նախագրի Գ. գլխի վերջը:

² Մխ. Գօշի դատ. Նախագր. գլ. Ժ. եր. 55:

³ Անդ:

3. Մահօրհիւն իրաւունքը՝ Մահմաական օրէնքներէից մեր հեղինակը նկատի է առել «նշ զոր նորա ուսան ի Մահմաայ զսխաւուր բանս կամ զգաւտասանս, այլ զոր առին ի Մովսիսի օրինացն» մէջ զայնս ընտրեմք եւ առնումք, ի Ռուսիոյ մովսիսական օրէնքները հայ Գաղտաստաւնագրքի մէջ անցել են ոչ միայն ուղղակի կերպով, այլ եւ կողմնակի՝ այսինքն մահմաական իրաւունքի միջոցաւ։ Մահմաական իրաւունքը, որ պէս դա ապացուցուած է արդի գիտութեան մէջ, իր բովանդակութեամբ զգալի ծաւալով ենթարկուել է մովսիսական օրէնքների խորին ազդեցութեանը։

4. Հին եւ նոր Կոնստանդնուպոլսի գերեզմանները հետազոտելու համար հարկ է ընդհանուր քննարկել նաեւ Երկրորդ օրինաց եւ այլն։ Ահա այս գեպը մահմաական օրէնքների իրենց անմիջական ազդէր ծաւալելը։

5. Հայոց Կոնստանդնուպոլսի գերեզմանները, որոնք բազմապիսի են հայ եկեղեցու կողմից ընդունած կամ հայ ժողովներում հաստատուած կանոններից։

Արդ տեսնենք, թէ որչափով իւրաքանչիւրն յիշած աղբիւրներից ունեցել է իր որոշ ազդեցութիւնը հայոց Գաղտաստաւնագրքի վրայ եւ ինչ ձեւով աւելանալով կարողացել է Միսիսի մար Գալոս օգտուել այդ աղբիւրներից։ Այս խնդիրը լուծելու համար անհրաժեշտ ենք համարում մի համարձակ փորձ անել՝ հայկական հին իրաւունքի պատմութեան տեսութիւնը ուրուագծելու՝ եւ այդպիսով որոշ լոյս փռել նաեւ այն հարցի նկատմամբ, որը գրել ենք նախորդ Բ գլխի վերջում։

Հայոց թէ՛ հին եւ թէ՛ նոր գրականութեան մէջ միանգամայն բացակայում են հին հայոց իրաւունքի պատմութեան վերաբերեալ դրական ու կանոնաւոր տեղեկութիւններ։ Արդի հայագիտութիւնն էլ հայկական կուլտուրայի պատմութեան այդ ծիրով տակաւին չի հետաքրքրուել։ Հայկական իրաւունքի պատմութեան վերաբերեալ բոլոր տեղեկութիւնները, որոնք մեզ այժմ քիչ թէ շատ յայտնի են, ցիրուցան ընկած են զանազան հին եւ նոր գրողների սակաւաթիւ երկերում։ Այսպիսի պայմաններում ստիպուած պիտի լինենք բաւական անախուս երբեմն ենթադրական եզրակացութիւններով կամ մտաւորապէս վերականգնանքներու մեր աչքերի առաջ հին հայկական

իրաւունքի կերպարանը, հիմնուելով զանազան ժողովուրդների հին իրաւունքների ու ժամանակակից հայ ժողովուրդի համեմատական ուսումնասիրութեան վրայ։ Որպէս զի կարողանանք աւելի պարզ պատկերացնել հայկական հին իրաւունքի զարգացման ամբողջ ընթացքը, հարկ է նրա պատմութիւնը բաժանել հետեւեալ շրջանների։

II.

Նահապետական շրջան։ Այս շրջանը շատ աղքատ է տեղեկութիւններով, որոնց հիման վրայ հնարաւոր լինէր մի որոշ պատկեր կազմել նախնական Հայոց իրաւունքի մասին։ Այն բոլորը, ինչ որ պատմում են հայ հին հեղինակները, քաղուածքներ անելով հայ ժողովուրդական վիպասանութիւններից, եւ այն աղօտ փաստերը, որոնք առաջ են բերում օտար հին գրողները, մեզ թոյլ են տալիս բաւականա՛նալ միայն ենթադրութիւններով։

Հայ քաղաքական մի որոշ կազմակերպութեան մասին, որ տիրում էր այս շրջանում, խօսք անգամ չի կարող լինել։ Ժողովուրդի հասարակական կենտրոնը հիմնուած էր ամբողջապէս նահապետական-տանուտերական սկզբունքի վրայ։ Հայերը այս շրջանում կազմում էին ինչ թէ մի ազգութիւն քաղաքական մտքով առած, այլ մի ժողովուրդ ազգագրական (էթնոգրաֆիական) ըմբռնումով. այսինքն միանգամայն ինքնուրոյն, իրարից անկախ, արեւնակից ցեղեր, սերունդներ էին կազմում, որոնք ենթարկուած էին իրենց ցեղապետների իշխանութեանը։ Այսպիսի ցեղապետների մի շարք անուններ են յիշատակում հին հայկական վիպասանութիւնները։

Մովսէս Խորենացին նկարագրում է, այդ վեպերի վրայ հիմնուելով, թէ ինչպէս մեր նա-

1. Յոս մեր յօդաւածը՝ Հին Հայոց իրաւունքն ու նրա հետազոտութեան մեթոդը — «Ազգագրական Հանդէս», 1904 թ. գիրք ԺԸ։

2. Վերջերս, երբ արդեն ներկայ այլապատմութիւնն յայտնաւոր էին «Հանգեւ Մասթուրի», Խորենացիութեանը, դիպուածով մեր ձեռքն ընկաւ «Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft» հանդիսի ԺԲ. Հատարը, որ լոյս է տեսել գերմանացի պ. Կարստի լուրջ մի ուսումնասիրութիւնը հին հայկական իրաւունքի պատմութեան վերաբերեալ։ Գոհունակութեամբ արձանագրում ենք, որ պ. Կարստն էլ իր այլապատմութեան մէջ շատ հարցերում գրեթէ Նոյնանման եղբայրութիւնների է յանդէս, կամ համանման կարելիքն է յայտնում, ինչ որ մեզ էլ մեր սեփական ներկայ այլապատմութեան մէջ, որը պատրաստել էինք տակաւին 1902 թ. եւ միայն այժմ ենք հնարաւորութիւն տեսնում «Հանգեւ Մասթուրի» միջոցով լոյս ընծայելու։

խահայր Հայրը մտաւ Հայաստան "Հանգերձ որդւովք իւրովք եւ զստերօք եւ որդւոց որդւովք, արամբ զօրաւորօք" թուով իրեւ երեք հարիւր եւ պլովք ընդոնք եւ եկօք յարեցելովք ի նա եւ բոլոր աղիւսւն Սնուհետեւ մեք տեսնում ենք, որ Հայկից սերուածները բաժանում են զանազան ծնունդների, սերնդների ու ցեղերի, որոնք կուլում են իրենց նահապետների անուններով՝ Խոռ, Մանաւազ, Բազ, Արմենակ, Թորգոմ եւ այլն. նոյն իսկ այդ նահապետների անուններով էին իրք կուլում նրանց բնական տեղերը:

Հայ պատմագրների աւանդած տեղեկութիւնները մօտաւորապէս ներկայացնում են մեզ այն սոցիալ-իրաւական կազմակերպութեան ձեւերը, որոնք տիրապետելու են եղել նախնի Հայկական կեանքում: Այստեղ մենք գտնում ենք նոյն, ինչ որ գոյութիւն է ունեցել նաեւ ուրիշ ժողովրդների նախնական պատմութեան մէջ: Պետութիւնը, կամ աւերի լաւ ասած Հասարակական կառավարութիւնը, ուրիշ աղիւս էր, եթէ ոչ Հայկապետ ամած նախնական մի գերգաւառն: Նրա հիմքը կազմում էր նախնական էլիսն-իսնը — patria potestas — մի իրաւական հիմնարկութիւն, որտեղ ցեղի նահապետը գաւառում էր տէր, քառատէր եւ իրեն հպատակ, իր իրաւունքի ներքոյ գտնած համայնքի միակ ներկայացուցիչը: Նա է համարւում համայնական հողի, գոյքի տէրը, որը իր հպատակներին տալիս է այդ հողերից մ. քոյքերից օգտուելու իրաւունք. նա է իր հպատակների կեանքի ու մահան կարգադրողը — ius vitae ac necis. նա է միակ գաւառաւորը, միակ հողեւոր պետը. նա է նշանակում իրեն ժառանգողները: Այդ հայր իշխանական պետական կազմը կրում է իր մէջ սերնդական կոմունիզմի բոլոր նշանները, նմանապէս եւ բազմամեծութեան սկզբունքը: Նոյնանման նահապետական նշանակութիւն ունին հին յունական հերոսական շրջանի թագաւորները՝ βασιλεύς, կամ հին լատինական Rex, կամ հին քերականական Kunninge, որոնց իրաւական սահմանները գուրս չէին գալիս ցեղական կազմակերպութիւնների ձեւերից:

Ցնտեսական ազգականների շնորհիւ, երբ սոցիալական խմբակցութիւնները, զարգանալով, սկսում են նոր ձեւեր ընդունել, ցեղական միութեան գաղափարը կորցնում է իր նախնական արեւնակից-սերնդական բնոյթը: Ներկի տեղական տնտեսութեան պայմանները ու արտաքին

թշնամիների յարաբերութիւնները ստիպում են զանազան ցեղերին միանալ մի որոշ, ուժեղ եւ յաղթական ցեղի հպատակութեան ներքոյ: Սկսում է զարգանալ թագաւորական իշխանութեան գաղափարը, որ իր սկզբնական նահապետական ձեւերից վերափոխւում է եւ ստանում այն ընթացքը, որից յետագայում ձեւակերպւում է թագաւորի, իրեւ քաղաքական գերիշխողի տիրապետական սկզբունքը: Այնուամենայնիւ այդ գաղափարի զարգացման ընթացքը աստիճանական տեւողական է եղել ու մշակուել է դարերի ընթացքում ժողովրդի աշխարհայեցքի մէջ, այնպէս որ ցեղական խմբակցութիւնների գոյութիւնը դեռ եւս շատ ժամանակ պատմական իրողութիւն էր:

Թագաւորի գաղափարի հետ զուգընթացաբար պահպանւում էին տաճարի ցեղական կազմակերպութիւնների տեղական ինքնուրոյնութիւնները, տերիտորիալ ինքնավարութիւնն եւ ներքին անկախ իշխանութիւնը: Այդ ցեղական-սերնդական գաղափարի պահպանողական ոյժը դարձաւ այն ստիւղը, որից ծնունդ առաւ Հայկական պատմութեան յետագայ աւատական սիստեմը: Այնքան է, որ այդ նահապետական շրջանի մէջ մենք չենք կարող գտնել իրաւունքի նորմերի նշոյլ անգամ: Իբրեւումներ, գաւառաւոր պատկանում էր ուժեղին, հասկացւում էր ֆիզիկական գերիշխութեան իմաստով: Միայն յետագայում patria potestasը դառնում է այն ղեկը, որը սովորութիւն, պատկանական աւանդութիւնների հիման վրայ վարում էր սերնդների ու ցեղերի բաղկացուցիչ տարրերի սոցիալական գոյութեան յարաբերութիւնները: Հայրական իշխանութիւնը, կամքը դառնում է իրաւաբանական սկզբունք. մի սկզբունք, որը, պաշտպանելով համայնքի շահերը, պարտիւրում է իր մէջ նախնական իրաւունքի ամբողջ էութիւնը:

1 Այս II եւ հետեւեալ III ու IV դարերէնք մեք քաղաքաւորն ու համառօտ կերպով առաջ ենք բերում մեր մի այլ ընդգրկած, բոց տակուին շաւարտած մի աշխատութիւնից, որը բացառապէս հիւթ է առած "Հին հայ-բանք իրաւունքի պատմութիւնը":

(Ը-բռնա-իւնի)

70. ՍԱՄՈՂԷԼՆԵՍ

